

Tanulmányok

RÉGÉSZETI KULTÚRA—ETNOGENEZIS—ETNOSZ*

ERDÉLYI ISTVÁN

Egy-egy nép mindig több etnikai összetevő eredményeként jön létre.

Egyszerű, bár ugyanakkor alaposan idealizált lenne feltételeznünk, valamilye „ősnépet” (a neki megfelelő „ősnyelvel”), amely hógolyóként növekedve teszi meg történelmi útját, még ha közben el is vettett egyes csoportokat eredeti etnikai anyagából. Úgy vélem, hogy minden etnikai képlet (néptörzs vagy törzsek) életútján olyan súlyos minőségi változások mennek végbe embertani tekintetben, egyúttal az anyagi és szellemi kultúra terén, valamint az életmódban, hogy őshazákat keresni, megkísérelni egyes népek életének „filmjét” visszafelé pergetni, csak erős korlátozással lehetséges. Csupán azokat a térségeket jelölhetjük meg, ahol egy adott életforma mellett, egy bizonyos idő-intervallumban a kutatott etnikum létezett. Az eddig már leírt régészeti kultúrák további beható tanulmányozása során, miközben fény fog derülni a köztük levő kapcsolatokra, eltűnésükre és egymásba való átfejlődésükre, juthatunk közelebb nehezen körvonalazható célunkhoz. A régészeti kultúra kérdésére alább még visszatérünk. Amennyiben már írásos források adnak közvetlen vagy közvetett utalásokat egy bizonyos etnikum léteire vonatkozólag, akkor már világosan következtethetünk, de nem szabad elfelejtenünk, hogy még óriási a szakadék nyelvtörténeti eredmények és régészeti emlékek „egymásra illesztésekor” az őshazakutatásban.

I. Orosz és szovjet etnológusok az etnoszról

Egyes orosz, illetve szovjet etnográfusok megkísérelték az etnoszok fejlődésének általános törvényszerűségeit felderíteni. Az 1920-as évek elején Sz. M. Sirokogorov, a Vlagyivosztoki Egyetem egykori tanára, monográfiát szentelt a kérdésnek¹, melynek egész sor tézise vitatható ugyan, de kétségtelen, hogy ő vetette először papírra az etnosz meghatározását az orosz néprajzi irodalomban. Ez így hangzik: az etnosz az a forma, melyben a kultúra elemei lehetőséget nyernek a keletkezéshez, fejlődéshez és elhalálzáshoz². Az etnosz egyben olyan népcsoport,

* Elhangzott 1977. november 30-án, a Régészeti Intézet tudományos ülészakán.

¹ Sirokogorov, Sz. M., *Etnosz. Izv. VF-ta GDU LXVII. 1. Sanghaj 1923.*

² I. m. 28.

melyet egységes nyelve, egységes eredettudata, szokásai, életformája, élő hagyományörzése és más népektől való különbözőség élő tudata jellemez³. Vessük ezzel az elképzeléssel egybe Bromlej akadémikus álláspontját: „Az etnosz olyan emberek történelmileg kialakult együttese, akik közös, viszonylag stabil kulturális vonásokkal rendelkeznek, tudatában vannak egységüknek, valamint más hasonló együttesektől való különbözőségüknek.” A kultúra újratermelése bizonyítja az etnikai áramlat megőrzését.⁴ A két vélemény összevetéséből láthatjuk, hogy *Ju. V. Bromlej* hangsúlyozza a történelmi kialakulás fontos vonásait. Nem kevésbé fontos, hogy *Bromlej* az etnosz jellemzésekor nem ismertetőjegyek összegét írja le, hanem egységes rendszerről beszél. „Az etnosz az emberek olyan közössége, amelynek viszonylag stabil kulturális jegyei, ennek megfelelő lelki alkata, egységtudata van és endogén jellegű”.⁵

II. Szovjet régészek véleményei az etnosz és a régészeti kultúra összefüggéseiről

Különösen a régészeti anyagra áll az, hogy a pszichikai, tudati tényezőkről csupán külső ismertető jegyek alapján tudunk képet alkotni magunknak, habár a sajátos művészeti emlékek és ami még lényegesebb, a temetkezési szokások segítenek ebben bennünket.

Természetesen nem a régészet feladata, hogy az etnikum terminus értelmét meghatározza. Amíg ezen a téren a filozófiai ontológia nem ér el kellő sikereket, a régészeknek is (ugyanúgy, mint láttuk, az etnográfusoknak) sok bizonytalansággal kell számolniuk a meghatározások terén. Ezekkel a nehézségekkel a szovjet régészek is küszködnek. *M. I. Artamonov* régebben például az etnikai egységet nem közös eredetből vezette le, nem annak eredményeként fogta fel, hanem gazdasági-társadalmi viszonyok eredőjeként.⁶ Ennek értelmében például az összeolvadó avar maradványok, meg a szlávok a jövevény magyarokkal lényegében egy új etnikumot alakítottak ki, és hasonló folyamat játszódott le előbb más eredménnyel, de megintcsak új etnikumot hozva létre, az avarság betelepülésével. Hasonló esetek sorozatára utalhatunk a magyar föld népeinek őstörténete során. A régészeti kultúra nem egyértelmű és nem is azonos ütemben követi a változásokat és ha a fenti tételt vesszük alapul, akkor ellentmondásba kerülünk az egy nép = egy régészeti kultúra tézissel.⁷

Valahogy tehát úgy áll a dolog, hogy mondjuk egy szövehez hasonlítható etnikumot nem a maga egészében, hanem csak bizonyos és egyre fogyó szárait le-

³ Uo. 13.

⁴ Bromlej, Ju. V., *Etnosz és etnoszociális szervezet*. Bp. 1970. 4. (rotaprint)

⁵ Uő. *K voproszu o szuscunoszty etnosza*. *Priroda* 2. 1970. 55.

⁶ Artamonov, M. I., *K voproszu ob etnogenyeze v szovjetszkoj arheologii*. KSZ XXIX. 1949. 8.

⁷ Uo. 12.

het visszakövetni az őshazáig, ám azok a szálak végeredményben más és más „szövetekben” más és más „mintákhoz” vezetnek. Etnikai fejlődési ciklusokat újabbak követnek, melyben az előzőből ezek szerint csupán alárendelt és szétszórt töredékek maradnak: Ezek nyomait kell tehát még tovább kutatni az idő mélyében, a feladat egyre nehezebb, egyre szűkül az ismertetőjegyek köre. A feladat természetesen nem reménytelen, csak végcélként nem valamilyen idealizált ősnépet és délibábos őshazát kell magunk elé képzelnünk. A feladatot megkönnyíti az igazán „szavahihető” primer források szakadatlan áradása: újabb és újabb régészeti emlékek felbukkanása, különösen ha ezeket szakemberek tárják fel. A feladat most a régiek számbavétele, szigorú megrostálása és újabbak módszeres felkutatása kell legyen.

A népek mozgása az egyes etnikumok szinte állandó kialakulását és eltűnését hozta magával a korai középkorban is, előidézve az egyes népek osztódását⁸. A régészet, amennyiben megmarad hagyományos és viszonylag szűk keretei között, csak bizonyos síkban vizsgálhatja és meghatározott idő- és térbeli határok között vázolhatja fel a kultúrfejlődést, az etnoszt. Ezért erősen véges a régészeti jellegű őshazakutatás.

Amint láttuk, *Ju. V. Bromlej* nem tartja a nyelvet etnikus ismertetőjegyek. Ezzel szemben más vezető kutatók, így elsősorban kaukázusi nyelvészek, azt tartják a legfontosabbnak.⁹ De ilyen véleménye volt az egyik legnagyobb szovjet etnológusnak, *P. I. Kusnyernek* is.¹⁰ Az etnoszt végső soron kultúrájának egysége határozza meg és ez a néprajzkutatók által felállított tétel számunkra, régészek számára különösen fontos.¹¹ Nem kevésbé lényeges az a megállapítás sem, miszerint az etnikai alakzatok egységét nem csupán az ismertetőjegyek egyszerű összessége jelenti, hanem szoros kölcsönhatásokról és kölcsönös feltételezettségükről van szó. Ami magát a nyelvet illeti, anélkül az egységes rendszer hatékony működése elképzelhetetlen volna.¹² Az kétségtelen viszont, hogy a nyelvét veszített, asszimilált nép is az új nép őseinek tekintendő, az alapvető nyelvi és etnikus elem mellett.

* * *

A továbbiakban néhány szót szeretnék szólni a *régészeti kultúra* fogalmáról. Ez a régészeti terminus szoros összefüggésben van természetesen magával az emberi kultúrával, annak egészével, ami „a nem örökletes információknak olyan együttesét jelenti, amelyet felhalmoznak, őriznek és átadnak egymásnak a külön-

⁸ Gumiljov, L. Ny., Etnosz i landsaft. Izv. VGO 100. 3. 1968. 200.

⁹ Gaglojti, L. Sz., Alani i voproszi etnogenyeza oszetyin. Tbiliszi 1966. 6, Abajev. VI. Isztorija jazika i isztorija naroda. Vopr. Tyeorii i isztorii jazika. Moszkva 1952. 45.

¹⁰ Kusnyer, P. I., Etnyicseszkiye tyerritorii i etnyicseszkiye granyici. Tr. IE XV. 1951. 77.

¹¹ Bromlej, Ju. V., Etnosz és néprajz. Bp. 1976. 80.

¹² I. m. 81.

böző emberi társadalmak”¹³. Nos a régészeti kultúrára is ráillik mindez, kivéve az átadást, amely a föld alá került emlékek vonatkozásában már nem történhet meg, illetve csak akkor, ha azokat feltárják. A régi kultúrák emlékeiből a termelési folyamatra és a társadalomszerkezetre vonatkozó információkat kinyerni van hivatva a régészet. Ehhez a célhoz módszertani arzenálja egyre jobban és jobban gazdagodik. Első lépés ehhez a meglévő leletek rendezése, és egybevetése térben és időben egymással és a rokonleletekkel, valamint újak feltárása. Már a feltárás során értékes információkat nyerhetünk (vagy éppen semmisíthetünk meg) a leletek fekvése stb. alapján. Szem előtt tartva azt, hogy egykor minden társadalom „élő szövet” volt, azt sem szabad elfelejtenünk, hogy annak lecsapódását, a régészeti emlékeket is csupán az analízis kedvéért bontjuk fel, daraboljuk szét és próbáljuk tipologizálni. A régészeti kultúra fogalma is tulajdonképpen a feldolgozást szolgálja elsősorban. Ezért is fogalmazták és fogalmazzák meg másként és másként ma is a különböző iskolákhoz tartozó kutatók annak értelmezését. A régészeti kultúrának ugyanakkor meg kell közelítenie az egykor létezett valós struktúrát, szisztemátát.

Az emlékek feldolgozása során, a munka elején, amikor a klasszifikáció problémái állnak még az első helyen, akkor van a legnagyobb szükség a régészeti kultúrára. A korai középkortól (népvándorláskor) kezdve Kelet-Európában, a régészet konkrét népelemekhez igyekszik már kötni a leletanyagot, ezért a régészeti kultúra terminust kevésbé, vagy más értelemben használjuk, mint az ősrégészek, habár törekvéseink hasonlóak, azaz a cél maga egy bizonyos reális egység (pl. etnikum) megragadása. Ezt kartográfiai (topográfiai) módszerrel, az időrendi határok szigorú betartása mellett lehet elérni, de a legfontosabb a kultúra ismertetőjegyei egymás közti funkcionális kapcsolatainak a felfedése. Az egyes edény- vagy eszköztípusok elterjedési zónái önmagukban nem lehetnek etnikumjelzők. Erre elsősorban a néprajzi kutatások figyelmeztetnek.

A szovjet régészek egy része a régészeti kultúrák mögött tudatosan nem is keres etnikumot és tulajdonképpen a régészeti kultúra terminust a „régészeti leletegyüttesek” terminussal helyettesíti az ősrégészetben.¹⁴ Ez a fogalom tulajdonképpen strukturálisan is része egy tágabb egységnek, a régészeti kultúrának.¹⁵ Ennek lényeges tárgy-típusok (edények, eszközök, házak, temetkezési szokások, ékszerek, fegyverek – fontossági sorrendben haladtunk) egész sora egymással kölcsönös összefüggésben levő, rendszert alkotó együttesének kell lennie.

Tehát olyan régészeti emlékek csoportját nevezzük kultúrának, amely meghatározott (rendszerint zárt vagy legalábbis összefüggő) területen fekszik, egyidejű, valamint több jellegzetes ismertetőjegy tekintetében egyöntetűséget mutat.

¹³ Lotman, Ju. M., K probleme tipologii kulturni. Tr. po znakovim szisztyemam III. Tartu 1967. 30. (Ucs. Zap. TGU 198. 30–38.)

¹⁴ Zaharuk, Ju. Ny., Problemi archeologicseszkoj kulturni. Arheologija 17. Kijev 1964. 14–22. (ukrán nyelven)

¹⁵ Klejn, L. Sz. A., Problema opregyelenyija archeologicseszkoj Kulturni. 1970. 2. 47.

A legutóbbi vonás jelenti a legnehezebb oldalát a kérdésnek. Elméleti alapvetés híján igen sok esetben megtörténik ugyanis az, hogy térképre visznek egymás mellé olyan ismertetőjegyeket, amelyek nem egyenértékűek, más szóval súlyuk nem egyforma az adott kultúrán belül sem, azaz mögöttük más és más történeti jelenségek rejlenek. Ebből következően a kultúrák földrajzi határai erősen megkérdőjelezhetők lesznek.

Még egyszer szeretném aláhúzni, hogy a régészeti kultúra mindenekelőtt anyagi kultúra, vagy másként szellemi kultúra anyagi vetülete. A régészeti kultúrák nemcsak az etnikai megközelítéshez adnak alapot és lehetőséget.

A régészeti kultúra nem mindig felel meg egy adott etnikumnak, egy népen belül is több régészeti kultúra létezhetett, etnikumtörédekeknek, csatlakozott népeknek megfelelően, amelyek a fejlődés során (pl. letelepülés) egymáshoz közeledtek, sőt nivellálódtak, vagy azonos jellegű gazdálkodási és életforma alapján már eleve is sok rokon vonást mutattak. Emellett állandóan folyt új egységek kialakulása az együvé került népek kultúrája terén.

Mégis mi az, ami a régészeti kultúrában megfoghatóvá teszi magát az etnoszt? Mindenekelőtt nem egyszerűen a termelőeszközök típusai, formái, vagy a házak, amelyek elsősorban a termeléssel, vagy a földrajzi környezettel vannak közvetlen és szoros kapcsolatban. Maradnak a szívós hagyományú művészeti, rituális, vallási stb. vonások, illetve összetevők.¹⁶ A kultúrában változás történik, amikor gyökeresen megváltozik az addigi társadalmi szerkezet és az ideológia. Ezeket a pontokat kell nekünk is megkeresnünk. A kultúrák határait népek vándorlásai is módosíthatják.

¹⁶ Mongajt, A. L., *Arheologija Zapadnoj Jevropi. Kammenij vek.* Moszkva 1973. 77., 87.